

69. Там само. — С. 173. — Спр. 175.
70. Там само. — С. 71. — Спр. 75.
71. Там само. — С. 215. — Спр. 222.
72. Там само. — С. 182. — Спр. 184.
73. Джерела... — С. 51.
74. Там само. — С. 29, 33, 61.
75. *Актовые книги. Вып. I-й...* — С. 43. — Спр. 53; Там само. — С. 56. — Спр. 64.
76. *Актовые книги. Вып. II-й...* — С. 16. — Спр. 18
77. *Джерела...* — С. 27.
78. *Актовые книги. Вып. I-й...* — С. 12. — Спр. 10.
79. *Джерела...* — С. 23.
80. Там само. — С. 58.

Ігор Сердюк (Полтава), старший викладач
кафедри історії України Полтавського національного
педагогічного університету імені В.Г. Короленка,
кандидат історичних наук

Дитяча праця в місті Гетьманщини другої половини XVIII ст.

Важливою складовою соціалізації людини ранньомодерної доби була праця. Ми не маємо на увазі сентенції на кшталт того, що саме праця зробила з мавпи людину, мова йде про виконання ролі працівника та самостійного добування засобів для існування. Якщо дитина цим займалася, то втягувалася в орбіту дорослого світу, вона змушена була відкласти убік іграшку і братися за сапку чи лопату. Звісно, що виконання якихось трудових обов'язків у колі своєї родини це цілком нормальна річ і сьогодні, однак багато дітей працювали в родинах чужих, в інших населених пунктах, у котрих вони й мешкали та харчувалися. Інформація облікових джерел Гетьманщини та судових справ свідчить про те, що таких дітей можна було зустріти доволі часто, особливо у містах. Можливо, це видається дещо парадоксальним, але дитина йшла у місто, бо не мала змоги прохарчуватися в селі (наприклад, через сирітство).

Саме так сталося з восьмирічною дівкою Мариною – мешканкою Переяслава, станом на 1766 р. вона жила у дворі вдови Марфи Зіновіївни і записана як робітниця останньої. Марина була сиротою і «*где родилась и казково звания оставишь в малолетстве знать невозможно*». Примітно, що у джерелі зазначено, мовляв, дівчина служить в господарстві вдови п'ять років, тобто потрапила до неї у трирічному віці [10; 141-142]. Звісно, що у такому віці людина може виконувати не всі види робіт, однак до її послуг були мініатюрні, але справжні знаряддя праці: лопати, коси тощо. По аналогії з сучасними іграшковими відерцями і лопатками ці речі можна теж вважати іграшками, але головною їх особливістю є функціональність і наявність безпосереднього практичного результату від їх використання. У дівчинки могли бути свої, характерні для жіночої праці, іграшки-знаряддя:

сапочки, грабельки і т.д. Праця навіть маленької дитини сприймалася всерйоз. Оксана Кісь наводить доволі цікаву статистику етнографічних досліджень, згідно з якою вже у 3 роки різноманітні обов'язки займали 10% дитячого часу, а в 9 років – близько третини.

Зауважимо, що місто, навіть, з аграрним характером своєї економіки, могло давати більше варіацій для дитячої праці ніж село, останнє, зазвичай, пропонувало сироті роль пастушка. Одну з таких історій розповів навесні 1779 р. у Миргородському гродському суді Роман Краснощоченко. У чотири роки він залишився без батька, у п'ять років мати залишила його в чужій родині, а сама пішла на заробітки й померла. Щоб прохарчуватися, хлопець змалечку змушений був заробляти на хліб. Спершу він три роки пас свиней і телят там, де його залишили, потім ще одинадцять років пас худобу у різних господарів, переходячи з місця на місце [3; 357]. Хлопець зміг знайти собі засоби до існування по хуторах. Його заняття було типовою можливістю для дитини заробити харчі й одяг у сільській місцевості, згадаймо, як Остап Вишня описував етапи свого «навчання»: гуси – свині – телята – вівці – корови – коні [1].

Дитина з незаможних верств традиційного суспільства могла повторити долю Краснощоченка, в одній із судових справ, котра розглядалася в лохвицькій сотенній канцелярії у 1729 р., розповідається про бідолашну вдову, котра мала п'ятьох дітей і вдарилась у блуд, спокусившись обіцянкою матеріальної підтримки. При цьому вона заявила, що боялася *«жеби худоби не погубить, и детей в малых летех будучих, по наймах не пустит»* [3; 214-216].

Так чи інакше, але як свідчать джерела, діти в найми потрапляли, причому навіть і тоді, коли мали обох батьків. Саме так сталося з донькою полтавського обивателя Андрія Наливайченка, вона «оставя отца и матку пошла до шинку на заработки», а незабаром (у 1709 р.) разом з іншою дівкою була звинувачена у крадіжці речей молодиків, котрим «стелили» в одній із шинкових кімнат [5; 44-45]. Як відомо, перебування жінок у тогочасних шинках було тісно пов'язане з проституцією, ось як про це читаємо у вірші чудового поета початку XVIII ст. Климентія Зіновіїва *«О женах в корчемницах в градах, а наипаче где в полях в корчемных гостиницах блудно живущих»*:

„В великои отважности тые жены бувають:
которые в корчемних дворах где пробуют...
...Кгда ведают же корчмы без того не бывають:
иные до корчмы болше за тым и прихожают.
...Не так для напитку як для той то sprawy...
...Уже ж окаянницы перестанте того хлеба...” [4;103-104].

Привертають увагу наступні моменти: повії живуть в корчмах у градах (тобто містах), їх заняття автор називає хлібом, тобто це був не просто блуд, а заробіток, те, що «иные» до корчми приходять не так пити, як для «тої справи», й рідко яка корчма без цього буває. Вважається, що проституція була обумовлена демографічною поведінкою міського населення і була

необхідна у соціумі з високою часткою неодружених чоловіків, або заробітчан, які залишили дружин вдома, а самі тривалий час перебували у місті. Крім того, повії могли зменшувати напругу, пов'язану, наприклад, з перебуванням у населеному пункті військових на постої. З іншого боку – проституція, це те, чим могла займатися молода дівчина, потрапивши до міста. За дослідженнями польських істориків, це явище було серйозною проблемою Варшави часів Станіслава Августа. Проституція рекрутувала до міста сільських дівчат, які потрапляли до численних публічних будинків. Іноземці, гуляючи вулицями Варшави, зі здивуванням споглядали у вікнах будинків дівчат, які стояли й вабили жадібних на пригоди панів [12; 290]. Звісно, що у містах Гетьманщини не було таких кварталів «червоних ліхтарів», однак про існування проблеми свідчать укази російських монархів, в яких вимагалось не тримати дівок у трактирах [11; 310].

Стати об'єктом сексуальної експлуатації дівчата могли не тільки в шинку, вони наражалися на небезпеку домагань з боку своїх господарів. Одна з таких ситуацій зафіксована у справі, що розглядалася старосанжарською сотенною канцелярією (Полтавський полк) в 1733 р. Свою малолітню наймичку господар в коморі *«страхом, биттям, ласкательством, обманом, давши копейку денег, растлил»*. Справа закінчилася мировою угодою, за якою винуватець заплатив велику на той час суму – 24 рублі [3; 260-262].

Поширенню подібних девіацій та інших злочинів стосовно дітей-наймитів сприяло їхнє перебування поза власною родиною Цей аспект гарно зафіксований у Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр. – найповнішому переписі населення і домогосподарств Гетьманщини XVIII ст. Наприклад, у переписних книгах полкового міста Стародуба зафіксовано 160 дітей віком 5–14 років, які перебували в чужих сім'ях, що становить 18,3% від чисельності дітей цього віку в населенні міста загалом [9].

Число дітей поза сім'єю зростало з віком, їх частка серед п'яти-семиліток не перевищувала 10%, а у віці 13–14 років практично кожна друга міська дитина жила поза власною сім'єю. Велика кількість дітей, що жили й заробляли самостійно, була, вочевидь, притаманна не лише Стародубу, а населенню ранньомодерного міста взагалі. Російський історик Ольга Кошелева довела це на прикладі Петербурга часів Петра I, де 27% жителів віком до 16 років записані як особи без сім'ї. Це були сироти, байстрюки, підкидьки, діти бідняків. Старші з них працювали, а малолітні бралися в доми міських жителів як слуги [7; 174-175].

Такими слугами або робітниками в Румянцевському описі Стародуба записано 48 дітей (14 хлопчиків і 34 дівчинки). Наймолодшою з них була *«служанка»* Ганна, якій на час перепису виповнилося 5 років. Малоімовірно, щоб дівчинка могла виконувати якусь важку роботу, скоріше за все, вона була взята на «виріст». У тодішньому соціумі навіть побутував відповідний термін – *«виросток»*, котрим позначали прийомних дітей або слуг, що виростили в домі господаря [8; 183]. Зокрема, серед робітників возного Івана Сорочи записана й 8-річна Фотинія *«взята с малолетства на пропитание»* [9; 309]. Однак такі

випадки в Стародубі поодинокі, більшість наймитів були віком 10–14 років. Ці діти позначені в джерелі терміном «*работник ево*» або «*работница ево*» разом з указівкою часу, на який вони наймалися [9].

Ні форма запису, ні його зміст не відрізняються від того, як записували дорослих наймитів. Основна відмінність полягала в оплаті праці, адже більше половини дітей її взагалі не отримували, а працювали лише за харчі та одяг. Претендувати на платню могли діти віком 10–14 років, вони отримували 1–1,5 рублі на рік (дорослі наймити – 3–4,5 руб.): «*Работница родимка стародубовская мещанского звания Устинья нанимается в год за 1 р 20 к на одежи и харче хозяйском*» [9; 297]. Найбільшу платню серед дівчат (2,5 руб.) отримувала 12-річна Феодосія «*евреева дочь*» [9; 158–159], а серед хлопців – 14-річний Тимофій Климов: «*работник слободы Климов житель Тимофей Петров нанимается в год по четыре рубля на одежде и харчах хозяйских*» [9; 457]. Останній був російським старовіром-розкольником Таких дітей-наймитів, як він, у переписі міста зафіксовано ще п'ятеро. Характерно, що всі вони були хлопцями й мали порівняно вищий заробіток, ніж їхні однолітки православного сповідання, які наймалися виключно до своїх одновірців [9; 488, 457]. Жодного з них не було серед дітей, які офіційно не вважалися чийсь робітниками, а жили у дворах своїх господарів «*без найму, з-за пропитания*». Таких нараховано 34, із них – 17 хлопців і 17 дівчат. Вони були різного віку, належали до різних станів, могли бути як уродженцями Стародуба, так й інших місцевостей. Наприклад, п'ятирічна Домініка «*Карпова дочь [...] родимца Стародубовская звания мещанского*», або ж у міщанина Степана Ведмеда «*на пропитании Демьян Максимов сын*» дванадцяти років. В окремих випадках джерело повідомляє, що дитину взяли в сім'ю як вихованця: «*взята на воспитание*» чи «*взята с малолетства на пропитание*» [9; 89, 185, 277].

Можна лише здогадуватися, для чого ці діти бралися в такі сім'ї: як дешева робоча сила чи як вихованці з подальшим усиновленням (удочерінням). Щодо останнього в описі є лише одна така вказівка: «*взятая вместо дочери девка Мария*». Марія була єдиною дитиною в сім'ї 35-річного міщанина Івана Цирульника та його 30-річної дружини. Враховуючи вік подружжя, можна припустити, що власних дітей вони не мали (імовірно, через безпліддя одного з партнерів), а тому удочерили Марію. Їй на момент перепису виповнилося лише чотири роки, отже, дівчинку взяли зовсім малою, можливо, немовлям [9; 28].

Частина дітей, 10 хлопчиків і 12 дівчаток, жили в сім'ях родичів (братів, сестер, тіток тощо). Привертає увагу випадок, коли в одному дворі жили 6 братів. Найстарший – 30-річний Йосип разом із дружиною й дітьми проживали в одній хаті, а в іншій – його п'ятеро братів, трьом з яких було 7, 11 та 13 років [9; 254]. З 80-річною міщанкою вдовою Мотроною жили «*внуки ее*»: хлопці віком 6, 9, 13 років та 10-річна дівчина [9; 243]. Джерело може давати опосередковану інформацію про долю матері таких дітей: «*сестры его умершой дети*» [9; 254]. За словами Ольги Кошелевої, діти (як,

до речі, і літні люди), котрі не мали родини, знаходилися під опікою громади або далеких родичів [7; 174]. Імовірно, при цьому кожна зі сторін щось отримувала: діти – притулок та опіку, а родичі, крім виконання родинного обов'язку, додаткові робочі руки. У цьому контексті показовою є вказівка стосовно дівчини Агафії, яка проживала в родині свого рідного брата *«без заплаты, на харчах и одежи хозяйских»* [9; 146].

Перепис Стародуба фіксує ще одну категорію дітей, які перебували поза власною сім'єю, – учнів ремісників. В описі міста їх нараховується 50 осіб (усі хлопці). Михайлу Федорову, наймолодшому з них, виповнилося 6 років, він разом зі своїм 12-річним братом Іваном прийшов із села навчатися ткацькому ремеслу [9; 586]. Однак за даними джерела, такі малолітні учні, як Михайло, траплялися вкрай рідко. В описі знайдено лише трьох учнів, молодших за 10 років. Більшість із них (82%) були віком 12–14 років.

Щоб опанувати ремесло, діти могли приходити не лише з навколишніх сіл, а й з інших міст. Міщанський син Іван Руденков прийшов навчатися золотарського ремесла до стародубського козака Михайла Злотника з містечка Погара. За тогочасною традицією Іван не лише вчився ремеслу, а й працював на полях свого майстра. За твердженням сучасного етнологі Василя Балушка, учні в ранньомодерній Україні використовувалися своїми майстрами для виконання різних господарських робіт – від ремесла до сільського господарства. Працюючи, вони відробляли майстрові науку й утримання: *«находятся на харчах и одежи хозяйских беззаплатно»* [9; 543]. Наприклад, 13-річний Гаврило був учнем у священика Самсоніївської церкви Антонія, та вже на наступному аркуші опису хлопець записаний робітником, *«который живёт в оного священника беззаплатно для обучения себя мастерства кравецкого, котормь оной священник бавится»*. Крім ремесла, священик «бавився» ще й землеробством, тож, імовірно, Гаврило теж працював на його землі [9; 132-133].

Учні ставали незамінними помічниками тих ремісників, які мали проблеми зі здоров'ям. Так, Стародубський міщанин Іван Кантипалов займався *«шклярським»* ремеслом, однак, незважаючи на свій відносно молодий вік (30 років), на лівій руці в нього звело пальці. Сина в Івана не було, тому він міг сподіватися лише на допомогу свого десятирічного учня [9; 329-330]. Слід зазначити, що учнівство прив'язувало дітей до господарів на довший термін, ніж найми. Наприклад, термін навчання у кравця (за даними джерела) міг складати п'ять років, тоді як наймалися здебільшого на півроку – рік.

Порушена проблема дає підстави говорити про мобільність дітей, особливо старшого віку: серед стародубських підлітків, які мешкали поза власною сім'єю, близько половини були вихідцями з сіл полку, решта – місцевими жителями. Останні могли мати в місті батьків, але жити нарізно і найматися до різних людей. 12-річний Самійло Федоров жив *«с пропитания»* без батьків, бо *«отец его своего двора не имеет, а живе нанимается в разного звания людей»* [9; 318]. 40-річна вдова Тетяна жила разом з матір'ю і братом, а її два сини були учнями в різних стародубських ремісників [9; 99].

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що в українському традиційному суспільстві дитина вже у ранньому віці починала працювати. Необхідність забезпечувати себе харчами, одягом, житлом штовхала багатьох дітей йти у найми, велика їх частка залишала своїх рідних та на тривай час оселялася в домі господаря. З точки зору «працевлаштування» таких малолітніх наймитів вабило місто, котре давало більше можливостей для заробітку, утім, малолітні наймити працювали переважно за харчі та одяг. При цьому вони наражалися на небезпеку побиття, знущань, сексуальної експлуатації з боку господарів.

Література

1. Вишня О. Як ми колись учились / Остап Вишня. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://www.ukrlit.vn.ua/lib/vishnya/ag304.html>.
2. Волошин Ю. Населення домогосподарств „Государевых описных малороссийских раскольничьих слобод” (за матеріалами „Генерального опису Лівобережної України 1766 – 1769 рр.”) / Юрій Волошин // Соціум. Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип.2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 117–134.
3. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і рагуш Лівобережної України) / [упоряд. В. А. Передрієнко]. – К.: „Наукова думка”, 1976. – 415 с.
4. Зіновійв К. Вірші. Приповіді посполиті / Климентій Зіновійв; упоряд; І. Чепіга, В. Колосова. – К.: „Наукова думка”, 1971. – 391 с.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф.61. – Спр. 878.
6. Кись О. Материнство й детство в українській традиції: реконструкція мифа / Оксана Кись // Соціальна історія. Ежегодник. Женская и гендерная история. – М., 2003. – С. 156–172.
7. Кошелева О. Люди Санкт-Петербургского острова Петровского времени / Ольга Кошелева. – М.: ОГИ, 2004. – 486, [2] с.: ил. 4 л. ил. – (Нация и культура / Новые исследования).
8. Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. / Орест Левицкий // Киевская старина. – 1901. – №2. – С. 180–216; №12. – С. 424–471.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІУАК). – Ф.57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – 610 арк.
10. ЦДІУАК. – Ф.57. – Оп. 1. – Кн. 278. – 310 арк.
11. Шашков С. С. История русской женщины. Издание второе исправленное и дополненное / С. С. Шашков. – СПб: Тип. А. С. Суворина, 1879. – 352 с.
12. Warszawa w latach 1526 – 1795 / [Bogucka M., Kwiatkowska M., Kwiatkowski M., i in.]; pod red. S. Kieniewiczza. – Warszawa: „Państwowe wydawnictwo naukowe”, 1984. – 672 s.

В’ячеслав Ковбаса (Дніпропетровськ), аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Нові дані до історії Хортицького замку Д. Вишневецького

Питання, пов’язані з Хортицьким замком Дмитра Вишневецького, є ще багато в чому малодослідженими. Ми залишимо осторонь більшість з цих